

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2021 (Nisan/April)

Kur'ân Yorumunda Rab Kavramının Anlam Deęiřimi*

The Change in the Meaning of the Concept of Rabb in the Interpretation of the Qur'an

Hasan NAS

Dr., İstanbul Recep Tayyip Erdoğan Anadolu İmam Hatip Lisesi
İstanbul Recep Tayyip Erdoğan Anatolian Imam Hatip High School

İstanbul, Turkey

hasannas29@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6879-5389>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 12/08/2020

Kabul Tarihi/Date Accepted: 20/04/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2021

Atıf / Citation: Nas, Hasan. “Kur'ân Yorumunda Rab Kavramının Anlam Deęiřimi”.

Tefsir Araştırmaları Dergisi 5/1 (Nisan/April 2021), 462-482.

<https://doi.org/10.31121/tader.837715>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

* Bu çalışma Prof. Dr. Yařar DÜZENLİ danışmanlığında 06.01.2020 tarihinde sunduğumuz “Zihniyet İnşası Bağlamında Kur'an'da Rubûbiyet” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Öz

Kur'ân'da Allah Teâlâ'nın rubûbiyetini ifade eden rab kavramı, Allah lafzından sonra ulûhiyeti belirtmek için en çok kullanılan ikinci isimdir. Bu itibarla Kur'ân'ın köşe taşı kavramlarından biri olan rab kavramının asli anlamının ve yan anlamlarının doğru bir şekilde tespit edilmesi, ilahi mesajın doğru anlaşılması için önemlidir. Rab kelimesinin temel anlamına ilk dönem sözlük ve tefsirlerde verilen karşılık ile sonraki dönem bazı kaynak eserlerde yüklenen anlam farklı olmuş, kavramın temel anlamı ile yan anlamlarından bir tanesi yer değiştirmiştir. Belli bir dönemde ortaya çıkan bu anlam değişimiyle birlikte rab kavramının anlamı bariz bir şekilde daralmış ve Allah Teâlâ'nın bütün mahlûkatı kuşatan tasarruflarını vurgulayan bu zihniyet inşa edici kavramın, zamanla O'nun varlık âleminin yalnızca bir kısmına yönelik faaliyetlerini ifade edebilecek şekilde değerlendirilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu çalışmada öncelikle rab kavramının temel ve yan anlamları ilk dönem eserlerden hareketle tespit edilmeye çalışılacak, ardından kavramın cahiliye şüirlerindeki, Kur'ân ve hadislerdeki ve Arapça ile akraba dillerdeki kullanımları tahlil edilmeye çalışılacaktır. Akabinde bu kavramın belli bir süreçte ortaya çıkan farklı bir temel anlamı üzerinde durulacak ve bu yaklaşımın Kur'ân'ın evrensel mesajına etkisi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Rab, Rubûbiyet, Mâlik, Mürebbî.

Abstract

In the Holy Qur'an, the concept of the rabb, which expresses the lordship of Allah, is the second most common name to represent Allah's divinity after the word Allah. Therefore, it is vital to precisely determine the essential meaning and connotations of the concept of the rabb, which is one of the cornerstones of the Qur'an, for the accurate understanding of the divine message. There is a shift and difference in the meaning of the concept of the rabb between the lexicons and the Qur'anic exegesis in the first periods of Islam and some works of the following period. The basic meaning of the concept of the rabb has been replaced with the one of its connotations. With this change that emerged in a certain period, the meaning of the concept of rabb narrowed significantly and this mindset-building concept, which highlights the actions of Allah surrounding all creatures, has resulted in His activities towards only a part of the world of beings over time. In this study, first the basic and connotative meanings of the concept of rabb based on the early period works will be tried to determine. Then its usage in the jahiliyyah poetry and Qur'an and the hadiths of the Prophet and languages related to Arabic will be analyzed. Finally, a distinctive basic meaning of this concept that emerged in a certain period will be examined and the effect of this approach on the universal message of the Qur'an will be studied.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Rabb, Rububiyah, Sovereign, Murabbi.

Giriş

Kavramlar bir düşüncenin ve dünya görüşünün yapı taşları ve kalıba dökülmüş ifadeleri olup aynı zamanda o düşünce sisteminin taşıyıcılarıdır. Bu itibarla sağlıklı bir düşünme ve bir metni kendi bütünlüğü içinde doğru anlama ve anlatma ameliyesi, ancak kullanılan kelime ve kavramların anlamlarına sadık kalmakla mümkündür. Bu çerçevede Kur'ân'ın merkezî kavramlarından biri olan rab kavramının temel ve yan anlamlarının doğru bir şekilde tespit edilmesi, onun içerisinde yer aldığı mesajın sağlıklı bir biçimde anlaşılması için önemlidir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de rab kavramı ve rubûbiyet, Allah'ın yaratmış olduğu evrenle an be an gerçekleşen ilişkisini ifade etmek üzere köşe taşı bir kavram olarak kullanılmaktadır.

Allah Teâlâ'nın rubûbiyetini ifade eden Rab ismi, Kur'ân'da 2697 kez tekrarlanan Allah lafzından¹ sonra 971 yerde² zikredilmek suretiyle, ulûhiyeti belirtmek için en çok kullanılan ikinci

¹ M. Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfêbres liel-Jâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2007), "Allah", 49-93.

² M. Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfêbres*, "rab", 350-367.

isim olmuştur. Ayrıca muhataplarına canlı ve fonksiyonel bir Rab tasavvuru bağlamında yepyeni bir rubûbiyet telakkisi takdim eden bu ismin 818 kullanımının Mekke döneminde nazil olan sûrelerde yer almış olması, zihniyet inşası bağlamında özel bir duruma işaret etmektedir. Özellikle de Mekke döneminin ilk beş yılında Rab kelimesinin Allah ism-i celâlinin yaklaşık üç katı kullanıldığı dikkate alınacak olursa, bu durumun cahiliye Araplarının sahip oldukları ulûhiyet ve rubûbiyet anlayışı bakımından özel bir amaca hizmet ettiği daha iyi anlaşılacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'de muhataplarının sahip oldukları silik ve çelişkili rubûbiyet telakkilerini dönüştürmek amacına yönelik önemli bir misyona sahip olduğu anlaşılan rab kavramının temel anlamına ilk dönem sözlük ve tefsirlerde verilen anlam ile sonraki dönem kimi eserlerde yüklenen anlam farklı olmuştur. Geç dönem kaynaklarda rab kelimesine ağırlıklı olarak “yetiştirme/geliştirme (terbiye etme)” gibi anlamlar yüklenerek kavramın kapsamı büyük ölçüde daraltılmıştır. Ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz üzere bunlar da r-b-b kökünün anlamları içerisinde bulunmakla birlikte bu anlamlar mastar olup ism-i fail anlamında kullanılan rab kelimesinin temel anlamı değildir.

İlk dönem sözlük ve tefsirlerde bu kelimeye temel anlam olarak “mâlik/sahip” şeklinde karşılık verilmiştir. Bu kelimenin ilk dönem eserlerdeki bu asli anlamı, Kur'ânî çerçeve ve hadislerdeki kullanımlarda da açık bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Rab ismi bu şekilde belli bir döneme gelinceye kadar, “her şeyin sahibi olarak bütün varlıklar üzerinde egemenlik sahibi olup mahlûkata tasarrufta bulunan” anlamını muhafaza etmiştir. Ancak kimi Kur'ânî kavramlarda olduğu gibi bu kavram da zamanla anlam daralmasına uğramış ve bazı kaynak eserlerde temel anlamı ile r-b-b kökünün ihtiva ettiği yan anlamlarından bir tanesi yer değiştirmiştir. Buna göre kelimeye asli anlam olarak “yetiştiren/geliştiren (müebbî)” anlamı verilmiştir.

Bu makalede öncelikle rab kavramının temel ve yan anlamları tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda önce ilk dönemde öne çıkan sözlük ve tefsirlerde yer alan rab kavramı tanım ve kullanımları tespit ve tahlil edilecektir. Ardından tarihsel süreci takip açısından rab kelimesinin cahiliye dönemi, Kur'ân-ı Kerîm, hadis-i şerifler ve Arapça ile akraba dillerdeki bazı kullanımları gösterilmek suretiyle rab kavramının asli anlamı ortaya konmaya çalışılacaktır. Daha sonra Kur'ân'ın merkezi kavramlarından biri olan bu kavrama belli bir süreçte yüklenen farklı bir temel anlam üzerinde durulacaktır. Sonrasında bu yaklaşımın izleri sürülmeye ve ortaya çıkardığı sonuç değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. Rab Kavramının Temel Anlamı

1.2. İlk Dönem Sözlük ve Tefsirlerde Rab Kavramının Temel Anlamı

Çalışmanın odak noktasını rab kavramının temel anlamını tespit etmek oluşturduğu için bu kelimeye dair sözlük ve tefsirlerde yer alan açıklamalara ayrıntılı olarak yer vermek faydalı olacaktır. İlk dönem dil bilgini ve sözlük müelliflerinden Halil b. Ahmed (ö. 175/791) rab kelimesine “Bir şeye mâlik olandır. İzaftsiz kullanımı ancak Allah için olur.” dedikten sonra kelimenin sözlük anlamlarından birinin de “yetiştirdi/büyüttü” olduğunu ifade etmektedir.³ İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) rabb'in üç manaya geldiğini ifade etmektedir: “Mâlik, itaat edilen efendi (السيد المطاع), ıslah eden.”⁴ Yine ilk dönem sözlük sahiplerinden Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980), “er-Rabb: O, Allah Teâlâ'dır. O, her şeyin Rabbi, yani mâlikidir. Bütün yaratılmışlar üzerinde rubûbiyet O'na mahsustur. O, Rablerin Rabbi (رب الأرباب), meliklerin ve mülklerin mâlikidir (مالك الملوك والأملك). Allah'tan başkasına, izafet olmaksızın rab denilemez.”⁵ diyerek bu kelimenin temel anlamına işaret etmektedir.

İbn Fâris (ö. 395/1004) rab kelimesini açıklarken “Mâlik, yaratıcı, sahip, ıslah eden. Allah Teâlâ, bütün yarattıklarının durumlarını ıslah ettiği için O, ıslah eden Rabdir.” dedikten sonra kelimenin sözlük anlamlarından birinin de yetiştirme/büyütme olduğunu söylemekte⁶, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) de kelimeye “O, her şeyin Rabbi, yani mâlikidir. Bu, Allah'ın isimlerinden biridir. Allah'tan başkasına, izafet olmaksızın rab denilemez. Cahiliye döneminde melik için kullanılmıştır.” dedikten sonra o da r-b-b kökünün sözlük anlamı olarak ayrıca “ıslah etti, tamamladı ve yetiştirdi/büyüttü” anlamlarına geldiğini belirtmektedir.⁷ İbnu'l-Esîr (ö. 606/1210) de hadislerdeki nadir kelimeleri ele aldığı çalışmasında r-b-b kökünün “mâlik, seyyid, işleri idare eden, yetiştiren, her şeyi ayakta tutan ve nimet veren” anlamlarına geldiğini ifade ettikten sonra o da bu kelimenin yalnızca Allah hakkında izafetsiz kullanılabileceğini söylemektedir.⁸

³ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. 'Abdulhamîd el-Hindâvî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), “r-b-b”, 2/86.

⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî, *Tebzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed Abdunnaîm Hafâcî-Mahmûd Ferec Ukde (Kahire: ed-Dâru'l-Mısıriyye, ts.), “r-b-b”, 15/177; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beirut: Dâru Sâdır, 1414), “rbb”, 1/399-409.

⁵ Ezherî, “r-b-b”, 15/176. İbn Manzûr ile Zebîdî (ö. 1205/1791) de aynı kanaattedir. Bk. İbn Manzûr, “r-b-b”, 1/399; Muhammed Murtazâ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Komisyon (b.y: Dâru'l-Hidâye, ts.), “r-b-b”, 2/459.

⁶ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1979), “r-b-b”, 2/381-382.

⁷ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhâb tâcü'l-luğa ve sıbâhi'l-Arabiyye*, thk. Muhammed Muhammed Tamir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009), “r-b-b”, 416.

⁸ İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tahir Ahmed Zâvî, Mahmûd Muhammed Tanâhî (b.y: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1383/1963), “r-b-b”, 2/179.

İlk dönem tefsir ve meâni'l-Kur'ân türü eserlerde, bu kavramın açık olarak bilindiği düşüncesinden olsa gerek, genellikle rab kelimesinin içeriğine ilişkin doğrudan bir açıklama getirilmediği görülmektedir.⁹ Ancak yine de bu tefsirlerin bir kısmında zaman zaman Allah'ın Rab ismi ile O'nun bütün varlıkların yaratıcısı ve mâliki olduğu ifade edilmektedir. Örneğin İbn Kuteybe (ö. 276/889) rab kelimesinin “mâlik, efendi” anlamlarına geldiğini, Allah dışında hiç kimse için er-Rab şeklinde kullanılamayacağını ve Allah'ın her şeyin mâliki olduğunu belirtmektedir.¹⁰ Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) Müminûn sûresi 86-87. âyetlerin (“‘Peki, yedi kat göğün ve yüce arşın Rabbi kimdir?’ diye sor! ‘Allah’tır’ diyecekler. ‘Öyle ise O’na karşı gelmekten sakınmaz mısınız?’ de.”) tefsirinde, müşriklerin bu suale “Allah’tır” şeklinde cevap vermelerine karşılık onlara hitaben “Siz de kabul ediyorsunuz ki Allah, bütün varlıkların yaratıcısı ve Rabbidir” demektedir.¹¹ Yine Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923) Necm sûresi 49. âyetin¹² açıklamasını yaparken Araplardan bir topluluğun Şi’râ yıldızına taptığını belirttiğinden sonra, Allah Teâlâ’nın o müşriklere, kendisinin Şi’râ’nın da Rabbi ve yaratıcısı olduğunu bildirdiğini ifade etmektedir.¹³ O, Meryem sûresi 65. âyetin¹⁴ tefsirinde de Allah’ın göklerin ve yerin mâliki olduğunu ve bütün bunlarda olan biten her şeyi bildiğini belirtmektedir.¹⁵

Taberî’den (ö. 310/923) Zemahşerî (ö. 538/1144) ve İbn ‘Atiyye’ye (ö. 541/1147) klasik tefsirlerde de rab kelimesine ilk dönem sözlüklerdekine benzer anlamlar verildiği görülmektedir. Taberî Arap dilinde rab kelimesinin “kendisine itaat edilen efendi”, “düzeltip ıslah eden” ve “mâlik/egemen” şeklinde üç anlama geldiğini ifade ettikten sonra “Şanı yüce Rabbimiz kendisine itaat edilme hususunda eşi-benzeri bulunmayan bir efendi, yarattığı varlıklara bol nimetler vererek onların durumlarını iyileştiren bir ıslah edici ve yaratma da emretme de kendisine ait olan bir

⁹ Bk. Mücâhid b. Cebr’e (ö. 103/721) nisbetle yayımlanan *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü’n-Nîl (Mısır: Dârü’l-Fikri’l-İslâmi’l-Hadîse, 1410/1989); Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâs, 1423); Süfyân es-Sevrî’nin (ö. 161/778) Basralı öğrencilerinden Ebû Huzeyfe Mûsâ b. Mes’ûd en-Nehdî’nin rivayetine dayanan *Tefsîru Süfyâni’s-Sevrî* (Beyrut: Dârü’l Kütübî’l-İlmiyye 1403/1983); Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, takdim ve thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dârü’l Kütübî’l-İlmiyye, 1425/2004); Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yusuf Necâtî vd. (Kahire: Dârü’l-Misriyye, ts.); Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Müsennâ, *Mecâzi’l-Kur’ân*, thk. Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1381); Ebü’l-Hasan Ahfeş el-Evsat, *Meâni’l-Kur’ân*, thk. Hüdâ Mahmûd Karâa (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1411/1990); İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbu’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Sakr (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1398/1978); Zeccâc el-Bağdâdî, *Meâni’l-Kur’ân ve i’râbuhu*, thk. Abdülcelil Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1408/1988). Bu eserlerde yapmış olduğumuz taramalarda İbn Kuteybe’nin *Garîbu’l-Kur’ân* isimli eseri hariç, Allah Teâlâ’nın rubûbiyetini ifade eden Rab ismine dair doğrudan bir açıklama göremedik.

¹⁰ İbn Kuteybe *Garîbu’l-Kur’ân*, 9.

¹¹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, 1/413.

¹² “Şi’ra (yıldız)’nın Rabbi de O’dur.”

¹³ Zeccâc el-Bağdâdî, *Meâni’l-Kur’ân*, 5/77.

¹⁴ “(Allah) göklerin, yerin ve bu ikisi arasındakilerin Rabbidir. Şu halde O’na ibadet et ve O’na ibadet etme hususunda sabırlı ol. Hiç O’nun adını taşıyan bir başkasını biliyor musun?”

¹⁵ Zeccâc el-Bağdâdî, *Meâni’l-Kur’ân*, 3/338.

mâlik/egemendir” diyerek rab kelimesinin üç anlamının da Allah Teâlâ için kullanımının uygun olduğunu belirtmektedir.¹⁶ İbn Ebî Hâtim, (ö. 327/938) Fâtiha sûresi 2. âyette geçen “Rabbî'l-âlemîn” ibaresini Abdullah b. Abbas'tan şöyle bir nakilde bulunarak açıklamaktadır: “Cebrail (a.s) bu vahyi getirdikten sonra ‘Ya Muhammed! Bütün varlıklar Allah’a aittir; gökler ve içindeki herkes, yerler ve içindeki herkes ve o ikisi arasındaki bilinen ve bilinmeyen her şey O’nundur.’” Ayrıca onun, tefsirinde yeri geldikçe bu rivayeti tekrarladığı görülmektedir.¹⁷

İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) rab kelimesinin “seyyid/efendi” ve “mâlik/egemen” anlamlarını vurgulayarak insanları ve canlı-cansız bütün varlıkları içine alacak şekilde kullanıldığında mâlik kelimesinin, yalnızca insanlar için kullanıldığında ise seyid/efendi kelimesinin uygun düşeceğini söylemektedir. O rab kelimesinin her ikisini de içermekle birlikte mâlik anlamının daha yakın olduğunu ifade etmektedir.¹⁸ Mâtürîdî ayrıca Ebû Bekir el-Esamm'ın (ö. 200/816) “rabbî'l-âlemîn” ifadesini “yaratılmışların meliki” (ملك الخلاق) şeklinde açıkladığını söylemektedir.¹⁹ Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983) rab kelimesinin Arap dilinde “seyyid/efendi” ve “mâlik” anlamlarına geldiğini söyleyerek Hz. Yusuf'un kendisini melikin huzuruna çağırmaya gelen zindan arkadaşına “...Rabbine/efendine dön... (ارْجِعْ إِلَىٰ رَبِّكَ)” (Yusuf 12/50) derken kelimeyi bu anlamıyla kullandığını ifade etmektedir.²⁰ Ebü'l-Hasan el-Mâverdî (ö. 450/1058) de tefsirinde kelimenin kök anlamlarına dair ihtilaf bulunduğunu söyledikten sonra dört anlam sıralamaktadır: “Mâlik, seyid/efendi, müdebbir ve son olarak da terbiye kökünden mürebbî.”²¹

Zemahşerî kelimenin “mâlik/egemen” anlamına geldiğini vurguladıktan sonra Safvân b. Ümeyye'nin (ö. 41/661) Ebu Süfyan'a (ö. 31/651-52) söylediği “Kureyşli bir adamın bana rab olması, benim için, Hevâzinli birinin rab olmasından daha sevimlidir.” sözünde de bu kelimenin efendi anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. O ardından rab kelimesinin aynı ‘adl kelimesinde olduğu gibi mübalağa ifade etmek üzere sıfat olarak gelmiş bir mastar olmasının da mümkün olduğunu belirterek bu kelimenin mutlak anlamda ancak Allah’a özgü olduğunu söylemektedir.²² Zemahşerî ile aynı dönem müfessirlerden İbn ‘Atiyye de rab kelimesinin “kendisine ibadet edilen,

¹⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1422/2001), 1/142-143.

¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999), 1/27; 4/293.

¹⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü ehl-i's-sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/359-360.

¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 4/517.

²⁰ Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Babru'l-ulûm (Tefsîru's-Semerkandî)* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 1/80.

²¹ Ebü'l-Hasan el-Basrî el-Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî (en-Nüketü ve'l-uyûn)*, thk. Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/54.

²² Bk. Ebu'l-Kasım Cârullah Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmi'zi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 1/10.

efendi, mâlik, ıslah eden, melik” anlamlarına geldiğini belirttiikten sonra bunların her biri için şiirlerden örnek kullanımlar getirmekte ve ayrıca bu ismin elif lam takısıyla birlikte kullanımının ancak her yönüyle rablerin Rabbi olan Allah için olabileceğini ifade etmektedir.²³ İlk dönem sözlük ve tefsirlerdeki bu temel anlam, sonraki dönemlerde de yine birçok eserde asli anlamını koruyarak devam etmiştir.²⁴

1.2. Cahiliye Dönemi, Kur'ân-ı Kerîm, Hadis-i Şerifler ve Diğer Bazı Dillerde Rab Kavramının Analizi

Rab kavramının yukarıda işaret edilen temel anlamları İslam öncesi dönemde de karşımıza çıkmaktadır. Cahiliye şiirlerinde geçen rab kelimesi ve türevlerinin “sahip, mâlik, seyyid, muslih, mürebbi” anlamlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Örneğin aynı zamanda bir kral olan Cezîme el-Ebraş'ın²⁵ (ö. 268 [?]) bir şiirinde kelime (رَبُّ) “melik” ve “seyyid” anlamında geçmekte,²⁶ el-Hısl b. Hâtim el-Hemdânî (ö. 538) de kelimeyi (الرَّبُّ) babasını överken “yetiştiren/büyüten” anlamında kullanılmaktadır.²⁷ Kelime (رَبُّ) , Amr b. Kamî'e'nin (ö. 539) bir şiirinde “himaye etti”, “bakımını yaptı” anlamlarında geçmekte²⁸ ve yine cahiliye dönemi şairlerinden Teebbeta Şerran (ö. 540 [?]) bir beytinde kelimeyi (أَرْبَابٌ) “bir şeyin sahibi ve mâliki” anlamında kullanılmaktadır.²⁹ Kelime Hâris b. Hillize'nin (ö. 570 [?]) bir beytinde (الرَّبُّ) “melik” anlamında geçmekte,³⁰ Adî b. Zeyd (ö. 588) ise kelimeyi (الرَّبِّيُّ) bir şiirinde “işini sağlam yapan” ve “ıslah eden” anlamında kullanılmaktadır.³¹ Kelime (مَرْبُوبٌ) Selâme b. Cendel'in (ö. 608 [?]) bir beytinde yine “yetiştir-

²³ İbn 'Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kütâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 1/67.

²⁴ Örnek olarak bk. Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*, thk. ve tahrir. Yusuf Ali Büdeyvi (Beirut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 1/30; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethü'l-kadîr: el-Câmi' beyne feneyi'r-rivâ ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr* (Beirut: Dâru İbn Kesîr - Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1414), 1/25; M. İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis: Tertibü's-süver basebü'n-nüszul* (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1383), 1/286. Bunlardan Neseî (ö. 710/1310) rab kelimesinin mâlik anlamına geldiğini ve yalnızca Allah için er-Rab şeklinde kullanımının caiz olduğunu ifade ederken, Şevkânî (ö. 1250/1834) farklı dilci ve müfessirlerden nakille bu kelimenin melik, mâlik, efendi, ıslah eden, işleri düzene koyan ve yürüten, kendisine ibadet edilen gibi anlamlara geldiğini belirtmektedir. Bk. Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/30; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, 1/25.

²⁵ Bk. Ahmet Önkâl, “Cezîme el-Ebraş”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/508.

²⁶ “رَبُّ أَنَا رَبُّ النَّاسِ كُلِّهِمْ غَيْرَ رَبِّي الْكَافَّةِ الْقَاتِ” Bk. Âdil el-Füreycât, eş-Şuarâu'l-câhiliyyüne'l-evâil (Beirut: Dârü'l-Meşrik, 1994), 151.

²⁷ “تَدَارَكُنِي رَأْفَةُ حَاتِمٍ فَنِعْمَ الْمُرَبِّبُ وَالْوَالِدُ” Bk. Doha dictionary, “رب ب” (Erişim, 25 Ekim 2020).

²⁸ “تَامَتْ فَوَادِكُ يَوْمَ بَيْنِهِمْ عِنْدَ التَّقْرِقِ ظَنِبَةً عَطْلُ” Bk. Doha dictionary, “رب ب”.

²⁹ “وَلَكِنَّ أَرْبَابَ الْمَخَاضِ يَشْفُهُمْ إِذَا اقْتَفَرُوهُ وَاحِدًا أَوْ مُشْتَبَعًا” Bk. *Dîvânü Teebbeta Şerran*, thk. Ali Zülfikâr Şakir (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1984), 117.

³⁰ “وَهُوَ الرَّبُّ وَالشَّهِيدُ عَلَى يَوْمِ الْحِيَارَيْنِ وَالْبَلَاءِ بَلَاءُ” Bk. Cevherî, “r-b-b”, 416; Zebîdî, “r-b-b”, 2/459.

³¹ “وَمَا لِي نَاصِرٌ إِلَّا نِسَاءٌ أَرَامِلٌ قَدْ هَلَكْنَ مِنَ النَّحِيْبِ كَشَنَّ خَانَةَ حَزْرُ الرَّبِّيْبِ” Bk. Doha dictionary, “رب ب”. Zebîdî, “r-b-b”, 2/465.

me/büyütme” anlamında geçmekte³², Antere (ö. 614 [?]) ise kelimeyi (رَبُّ) “yaratan” anlamında kullanmaktadır.³³

Kelimenin asli anlamları Kur’ân-ı Kerîm’deki kullanımlarda da bariz bir şekilde görülmektedir. Kur’ânî terminolojide bu kelime, öncelikle ve hususiyetle Allah Teâlâ’nın varlık alanına çıkardığı görünür-görünmez bütün varlıklar üzerindeki mâlikiyetini/egemenliğini vurgulamakta ve O’nun mahlûkata ilişkin süregelen tasarruflarına işaret etmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de Allah lafzından sonra ulûhiyeti belirtmek için en çok kullanılan ve 965 yerde doğrudan Allah’a nispet edilen bu kelime 886 yerde zamirlere, 82 yerde ise 21 farklı isme izafetle yer almış, 3 yerde de yine rubûbiyeti ifade etmek üzere izafetsiz olarak kullanılmıştır.³⁴ Bunlardan beş yerde ulûhiyet ve rubûbiyet anlamı dışında “efendi/hükümdar” anlamında³⁵ bir yerde de Allah’ın dışında Rab aranmaması gerektiği bildirilirken geçmektedir.³⁶ Ayrıca dört yerde çoğul olarak “erbab” şeklinde³⁷ gelmiştir.

Kur’ân’ın köşe taşı kavramlarından biri olan rab kavramının özellikle vahiy sürecinin ilk dönemlerinde ve insanların kudretinin fevkinde bulunan birtakım varlıklara izafetle yoğun kullanımı dikkat çekmektedir. Bu çerçevede Rab isminin 82 yerde 21 farklı isme izafetle gelmiş olan kullanımlarından bazıları şunlardır: “Âlemlerin Rabbi”, “göklerin ve yerin Rabbi”, “arşın Rabbi”, “doğunun ve batının Rabbi”, “her şeyin Rabbi”, “bu evin/Kâbe’nin Rabbi”, “Şi’ra yıldızının Rabbi”, “bu beldenin/Mekke’nin Rabbi”, “sabahın Rabbi”. Kur’ân’ın kelimeyi bu şekilde birtakım fevkalade varlıklara izafetle kullanımı da rab kelimesinin öncelikli anlamının mâlik/egemen olduğunu ve mutlak anlamda ancak gerçek Rabbin sahip olabileceği anlamları teyit etmektedir. Kur’ân’da fiil formunda kullanımı bulunmayan rab kelimesine lafız ve mana bakımından yakın olan “رَبِّي” fiili ise 2 yerde zikredilmekte³⁸ ve “yetiştirme/büyütme” anlamlarına gelmektedir.

Kelime hadislerde de hem Allah’ın ismi olarak hem de r-b-b kökünün anlamlarına uygun olarak “mâlik, sahip, efendi, yönetici, koruyan, gözeten, yetiştiren/büyüten” içeriğiyle karşımıza çıkmaktadır.³⁹ Hz. Peygamber köleleri, efendilerine “rabbim” demekten menetmiş ve onlardan

³² «لَيْسَ بِأَسْفَى وَلَا أَقْنَى وَلَا سَغْلٍ يُسْقَى دَوَاءَ قَفِي السَّكْنِ مَرْبُوبٍ» Bk. Zebîdî, “r-b-b”, 2/465.

³³ «فِيَا طَيْرَ الْأَرَكَ بِحَقِّ رَبِّ بَرَكَ عَسَاكَ تَعْلَمُ أَيْنَ حَلَوَا» Bk. Toshihiko Izutsu, *Kur’ân’da Tanrı ve İnsan*, çev. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 187. Rab kelimesi ve türevlerinin İslam öncesi dönemden başlamak üzere farklı asırlardaki çok sayıda benzer ve farklı kullanımlarını görmek için bk. Doha dictionary, “رب ب”.

³⁴ el-En’âm, 164; Sebe’, 34/15; Yâsîn, 36/58.

³⁵ Yusuf, 12/41, 42, 50; en-Nâziât, 79/24.

³⁶ el-En’âm, 6/164.

³⁷ Âl-i İmrân, 3/64, 80; et-Tevbe, 9/31; Yusuf, 12/39.

³⁸ el-İsrâ 17/24; eş-Şuarâ 26/18.

³⁹ Bk. İbnu’l-Esîr, “r-b-b”, 2/179-181; Arent Jan Wensinck, *el-Mu’cemü’l-müfrehres li-el-fâzi’l-hadisi’n-nebevî*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî (b.y: Mektebetü Beril, 1936), “rab”, 2/206-210.

bunun yerine “efendim (سيدي - سيدتي)” şeklinde hitap etmelerini istemiştir.⁴⁰ Hadis-i şeriflerde dikkat çeken bir husus da bu kelimenin Kur'ân'daki izafetle kullanımında olduğu gibi rubûbiyeti ifade edecek şekilde bazı varlıklara nispet edilerek kullanılmasıdır: “رب العالمين” “âlemlerin Rabbi”, “رب الطيبين” “iyilerin Rabbi”, “رب الجنة” “cennetin Rabbi”, “رب الكعبة” “Kâbe'nin Rabbi”, “رب هذا” “bu evin Rabbi”, “رب هذا المسجد” “bu mescidin Rabbi”, “رب محمد” “Muhammed'in Rabbi”, “رب البيت” “bu evin Rabbi”, “رب الأرض” “yeryüzünün Rabbi”, “رب الناس” “insanların Rabbi”, “رب الملائكة و الروح” “meleklerin ve Ruh'un Rabbi”, “رب كل شيء” “her şeyin Rabbi”, “رب النار” “ateşin Rabbi”.⁴¹

Rab kelimesinin, Arapçanın içerisinde yer aldığı Sâmi dil ailesinde de benzer anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Örneğin İbranicedeki “rab sūk” ibaresi, Arapçadaki “aile reisi (رَبُّ) ve ev hanımı (رَبَّةُ الْبَيْتِ)” kullanımlarında olduğu gibi “çarşının sahibi/efendisi” anlamına gelmekte, Akatça ve Aramicede yakın kök (rav, rava) “efendi, sahip, büyük, ulu” anlamlarında yer almaktadır. İbranice sözlüklerde r-b-b kökü “Yahudi din adamı, öğretmen, sözlü kanun, ulema” gibi anlamlarla karşılanmakta, Tanah sözlüklerinde de “çok olmak, büyük olmak, lider” anlamlarında kullanılmaktadır.⁴² Mahmut Salihoglu⁴³ kendisiyle yaptığımız görüşmede, az önce geçtiği üzere, İbranice sözlüklerde “rab” kelimesinin “kölenin efendisi”, “rabbi” kelimesinin de “efendim, öğretmenim” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir.⁴⁴ Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de 3 yerde geçen “rabbâniyyûn/rabbâniyyîn” kelimesi⁴⁵ de fallân vezninde sıfat-ı müşebbehe olan “rabbân” kelimesinin çoğulu ve sonu nispet yâ'lı olarak gelip “hikmet ehli gibi ilme sahip olan, kendini ilim ile

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâûd vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 15/267; Müslim b. el-Haccac, *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), “Elfâz”, 14. (4/764).

⁴¹ Bk. Wensinck, “rab”, 2/206-209.

⁴² Esra Erdoğan Şamlıoğlu, *Kur'ân'da Geçen Rab ve İlâh Kavramları Üzerine Semantik Bir İnceleme* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 32. (Şamlıoğlu'nun, rab kelimesinin farklı dillerdeki sözlük anlamlarıyla ilgili olarak tezinde yararlanmış olmakla birlikte ilgili dipnotta sehven yer vermediği ve bize e-mail yoluyla ilettiği diğer bazı kaynaklar ise şunlardır: James Strong, *Strong's Hebrew Dictionary* (Albany: Books of the Ages, 1999), 656-657; Michael Sokoloff, *A Dictionary of Judean Aramaic* (Jerusalem: Bar Ilan University Press, 2003), 79; Abraham Tal, *A Dictionary of Samaritan Aramaic* (Köln: Brill, 2000), 807-808; Jeremy Black vd., *A Concise Dictionary of Akkadian* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 2000), 293-294. Esra Erdoğan Şamlıoğlu, Kişisel Görüşme, 12 Kasım 2020) Çağdaş araştırmacılardan H. A. Ali ise İbranice ve Süryanicede r-b-b kökünün besleyen, büyüyen, ihtiyaçları karşılayan anlamlarına geldiğini söylemekle birlikte ilgili yerde kaynak belirtmediği için bu anlamları teyit edemedik. O akabinde bu kelimenin ayrıca öğretmen, melik, hükümdar ve tanrı anlamlarına geldiğini ifade etmektedir. Bk. H. A. Ali, “Rubûbiyyet”, çev. Aydın Topaloğlu, İstanbul, *MÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2005/2), 205.

⁴³ Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi

⁴⁴ Mahmut Salihoglu, Kişisel Görüşme, 17 Kasım 2020. Salihoglu ayrıca “rab” kelimesinin Tora'da geçmediğini, Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe çevirisinde “rab” olarak çevrilen “yhvh” kelimesinin Yahudi inancına göre Tanrının özel adı olup telaffuz edilmesinin yasak olduğunu ve bu kelimenin hiçbir ortak harfi bulunmayan Arapçadaki “rab” kelimesi ile bir alakasının olmadığını belirtmiştir.

⁴⁵ el-Mâide 5/44, 63; Âl-i imrân 3/79.

yetiştiren kimse”⁴⁶ anlamındadır ve Kur’ân’da Yahudi din bilginleri ve âlimlerini ifade etmek için kullanılmıştır.⁴⁷

Buraya kadar takdim edilen bilgilerden anlaşılacağı üzere rab kavramının “temel” anlamı, gerek ilk dönem sözlük ve tefsirlerde gerek İslam öncesi cahiliye şüirleri ve Arapça ile akraba dil-lerde ve gerekse Kur’ân ve hadislerde “sahip olma ve sahibi bulunduğu varlık üzerinde mâlik/egemen olarak tasarrufta bulunma” anlamında yer almıştır. İlgili eserlerde r-b-b kökünün öne çıkan sözlük anlamlarına dair sıralama da umumiyetle (المالك), (الصاحب), (السيد), (المصلح), (المدير), (المربي) şeklinde olmuştur. Buna göre Allah Teâlâ öncelikle her şeyin sahibi olarak evren üzerinde mutlak egemen olup mahlûkatın bütün ihtiyaçlarını karşılayan, evrene yerleştirdiği ilke ve yasalarla onu yöneten, ayakta tutandır. İnsan özelinde ifade edilecek olursa O, insanı vücuda getiren ve sahibi olarak onu egemenliği altında bulduran, her an onun yanı başında bulunan ve aralıksız tasarruflarıyla ihtiyaç duyduğu şeyleri karşılayandır. Bu minvalde olmak üzere Kur’ân terminolojisinde rab kavramının “Mahlûkatın sahibi olarak her şeyi egemenliği altında bulduran Allah Teâlâ’nın varlık âlemi üzerinde kesintisiz tasarruflarda bulunması” anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür.

2. Yorumlarda Rab Kavramının Temel Anlamında Farklılaşma

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) kendisinden öncekilerden farklı olarak rab kavramının temel anlamının “yetiştirmek/geliştirmek (terbiye etmek)” olduğunu söylemektedir: “Rab kelimesinin asıl anlamı terbiye etmektir ki bu, bir şeyi kemal noktasına ulaşıncaya dek aşama aşama inşa etmektir. Rab kelimesi fail yerine kullanılan bir mastar olup tek başına mutlak anlamda, ancak bütün mevcudatın maslahatını üstlenen Allah Teâlâ için kullanılır.”⁴⁸ Ardından O’nun kulların ihtiyaçlarını gözeten olduğunu belirttikten sonra kelimenin “sahip, mâlik” anlamlarını da zikrederek bunun aynı zamanda mâlikî bulunduğu şeyi

⁴⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi’l-Kur’ân*, thk. Safvan Adnan Davûdî (Dimeşk: Dâru’l-Kalem; Beyrut, Dârü’ş-Şamiyye, 1412), “r-b-b”, 336.

⁴⁷ Rabbâniyyûn kelimesinin aslen Süryânîce yahut İbrânîce olduğu ve Arapçadaki fukaha ve ilim ehli anlamını karşıladığı söylenmiştir. Bu zümreden olan kimselerin Kur’ân’da genellikle birarada zikredildiği ahbâr grubundan farklı olarak âlim olmanın ötesinde önce kendilerini daha sonra da diğer insanları ilim ve güzel ahlakla yetiştiren, onların gerek dinî gerekse dünyevî işlerinden sorumlu olan kişilerin oluşturduğu daha üst bir mevkiye sahip olan ve Yahudi toplumuna önderlik eden âlim sınıfına karşılık geldiği ifade edilmektedir. Bk. Salime Leyla Gürkan, “Rabbâniyyûn”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/376; Mâverî, *Tefsîru’l-Mâverî*, 1/54. Nitekim Yahudi geleneğinde din adamı olmanın ötesinde dini öğreten kimselere “rabi” adı verilmekte, “rabban” kelimesi ise din öğretmeni yetiştiren kimseler için kullanılmaktadır. Bu sebeple “rabban” ünvanının en üst düzey ulema sınıfına mensup kimseler için kullanıldığını söylemek mümkündür. Bk. Nuh Arslantaş, “Hz. Peygamber’in Çağdaş Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler”, *İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Müsikişi Dergisi* 6/11 (2008), 12.

⁴⁸ Râgıb el-İsfahânî, “r-b-b”, 336. Ayrıca bk. a.mlf., *Tefsîru Râgıb el-İsfahânî*, thk. Muhammed Abdülazîz Besyûnî (Mısır: Tanta Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1420/1999), 1/54.

yetiştirme/geliştirme anlamına geldiğini ifade etmektedir. Mamefih burada onun terbiye kavramına yüklediği anlamın yalnız canlıların yahut daha özeldir bunlar içerisinde bulunan insanların da ötesinde, canlı cansız bütün varlıkları kapsadığını da vurgulamak gerekir. Zira onun tanımında karşımıza çıkan “bir şeyi kemal noktasına ulaşıncaya dek aşama aşama inşa etmek” ibaresinde bulunan “inşa”, ona göre “bir şeyi ortaya çıkarmak ve terbiye etmek”tir.

Râgıb el-İsfahânî inşa ameliyesinin daha çok canlılarda olduğunu belirtmekle birlikte bulutlar yahut ağaçlar gibi varlıkların terbiyesinden de bahsetmektedir.⁴⁹ Örneğin Vâkıa sûresi 71-72. âyetlerin⁵⁰ tefsirinde, ateşin ortaya çıkarılmasını insanın varlık bulmasına benzetmektedir.⁵¹ Yani ona göre terbiye, hem bir şeyin ortaya çıkarılmasını hem de aşama aşama geliştirilmesini ifade etmektedir. Nitekim tefsirinde de Bakara sûresi 116. âyeti⁵² izahında Allah'a çocuk nispet edenlerin bu şüphelerinin nereden kaynaklandığı sorusunu cevaplarken geçmiş şeriat mensuplarının yaratıcı olan Allah için “baba”, daha ilerisi için “ilah” kelimesini kullandıklarını söyledikten sonra bunun da ötesinde onların şöyle dediklerini aktarmaktadır: “Baba küçük rab'dir. Allah ise büyük babadır.” Râgıb el-İsfahânî bu sözün gerekçesini açıklarken Allah Teâlâ'nın nasıl insanın varlık alanına çıkmasının sebebi ise babanın da ailenin vücut bulmasının sebebi olduğunu ifade etmektedir.⁵³ Anlaşılan ona göre baba, ailenin vücut bulması ve ihtiyaçlarının karşılanmasında nasıl etkinse Allah da mahlûkatın ortaya çıkarılması ve evrene yerleştirmiş olduğu ilke ve yasalarla aşama aşama geliştirilmesinde öyle mürebbîdir.

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) de “âlemlerin Rabbi” ibaresindeki rab kavramını izah ederken uzun uzadıya O'nun terbiye edici vasfı üzerinde durarak bu yetiştirme ve geliştirmenin hususiyetlerini konu edinmektedir. Bu bağlamda o da Allah'ın göklerde ve yeryüzünde bulunan nice varlıkların; güneşin, ayın, yıldızların, madenlerin, bitkilerin, hayvanların ve nihayet insanların üzerindeki rubûbiyet tecellilerinden ve O'nun terbiyesinden örnekler vermektedir.⁵⁴ Görüldüğü üzere Fahreddin er-Râzî'deki terbiye kavramının muhtevası da canlı cansız bütün varlık âlemini içermektedir. O Alak suresi ilk âyette geçen rab kelimesini açıklarken de yine Allah'ın yetiştirici/geliştirici sıfatı üzerinde durmaktadır.⁵⁵ Fahreddin er-Râzî'nin rab kavramını Râgıb el-İsfahânî'ye benzer şekilde açıklarken ona hiçbir atıfta bulunmaması ayrıca dikkat çekicidir.

⁴⁹ Bk. Râgıb el-İsfahânî, “n-ş-e”, 807.

⁵⁰ “Bir de o tutuşturduğunuz ateşi hiç düşündünüz mü? Onun ağacını sizler mi inşa ettiniz (yarattınız), yoksa onu inşa eden biz miyiz?”

⁵¹ Bk. Râgıb el-İsfahânî, “n-ş-e”, 807.

⁵² “Allah çocuk edindi” dediler. Hâşâ! O bundan münezzehtir. Bilâkis, göklerde ve yerde ne varsa yalnız O'nundur. Hepsi de O'na boyun eğmişlerdir.”

⁵³ Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîr*, 1/301.

⁵⁴ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l- 'Arabî, 1420), 1/199-201.

⁵⁵ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 32/216.

Beyzâvî (ö. 685/1286) de tefsirinde Râgıb el-İsfahânî ile neredeyse aynı tanımı paylaşarak rab kelimesinin aslının terbiye manasında mastar olduğunu söylemekte ve bu terbiyenin mahiyetinin de bir şeyi merhale merhale kemale ulaştırmak olduğunu ifade etmektedir. Akabinde kelimenin “mâlik” anlamına da işaret ederek bunun aynı zamanda mâliki bulunduğu şeyi koruması ve yetiştirme/geliştirme anlamına geldiğini söylemektedir.⁵⁶

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) rab ismini “kulunu yetiştiren, ona yaratılışını verip sonra onu ibadet ve diğer bütün şeylere hidayet eden”dir şeklinde açıklamakta⁵⁷, talebesi İbn Kayyim (ö. 751/1350) da Bakara sûresi 21. âyette⁵⁸ geçen rab kelimesini açıklarken seyyid/efendi, mâlik, nimet veren, yetiştiren, ıslah eden anlamlarını sıraladıktan sonra esasen Allah’ın her şeyin gerçek mâliki ve sahibi olarak nimetleriyle bizi terbiye ettiğini belirtmektedir.⁵⁹ Ebüssuûd Efendi’nin (ö. 982/1574) rab kavramı tanımının ise yine Râgıb el-İsfahânî’nin tanımıyla aynı mahiyette olduğu görülmektedir.⁶⁰ Nitekim Râgıb el-İsfahânî’de görülen rab kavramı tanımı, benzer şekilde sonraki dönemlerde Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1270/1854) ile Tâhir b. Âşûr’da (ö. 1973) da karşımıza çıkmaktadır.⁶¹ Burada zikredilen müfessirlerden Beyzâvî’nin yararlandığı başlıca kaynaklardan biri, bilindiği üzere, Râgıb el-İsfahânî’nin el-Müfredât’ıdır.⁶² Yine Ebüssuûd Efendi, Âlûsî ile İbn Âşûr’un tefsirlerinde kelimelerin açıklanması hususunda Râgıb el-İsfahânî’nin el-Müfredât’ından yararlandıkları⁶³ göz önünde bulundurulduğunda onların rab kavramıyla ilgili olarak bu eserden istifade ettikleri söylenebilir.

Rab kavramının temel anlamını “terbiye edici (mürebbî)” olarak kabul eden müfessirlerden biri de M. Hamdi Yazır’dır (1878-1942). O, rab kelimesinin esasen “yetiştirme/geliştirme” anlamına bir mastar olduğunu ve buradaki mübalağayı ifade etmek üzere “mürebbî”ye isim olarak

⁵⁶ Nâsirüddin el-Beyzâvî, *Envârü’l-tenzîl ve esrârü’l-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsîl-‘Arabî, 1418), 1/28.

⁵⁷ Takiyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmû’u’l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım (Medine-i Münevvere: Mecmeu’l-Melik Fahd litbâati’l-Mushafi’s-Şerîf, 1416/1995/), 1/22.

⁵⁸ “Ey insanlar, siz ve sizden öncekileri yaratmış olan Rabbinize kulluk edin ki, gerçek korunanlardan olasınız!”

⁵⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi’ü’l-fevâid* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-‘Arabî, ts.), 4/132.

⁶⁰ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsîl-‘Arabî, ts.), 1/13.

⁶¹ Âlûsî bu kelimenin aslının terbiye manasında mastar olduğunu ifade ederek o da bu yetiştirme ve geliştirmenin bir şeyi istidadı ölçüsünce aşama aşama kemale ulaştırmak olduğunu söylemektedir. Âlûsî bu kelimenin yaratıcı, efendi, melik, nimet veren, ıslah eden, kendisine ibadet edilen, sahip gibi anlamlara da geldiğini belirttikten sonra en meşhur görüşün yetiştirme/geliştirme anlamı olduğunu ifade etmektedir. Bk. Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, *Râbu’l-meânî fî tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-seb’i’l-mesânî* (Beyrut: Dârü’l-Kütübîl-İlmiyye, 1994), 1/80-81. Tâhir b. Âşûr da rab kelimesinin yetiştiren/geliştiren anlamları üzerinde durmakta ve geliştirmenin de bir şeyi belli bir sürece bağlı olarak yavaş yavaş kemale erdirmek olduğunu ifade etmektedir. O bu kelimenin mâlik olmak kökünden de gelebileceğini belirtmekle birlikte terbiye kökünden gelmesinin daha açık olduğunu söylemekte ve bu düşüncesini delillendirmeye çalışmaktadır. Bk. Muhammed Tâhir b. Âşûr, *Tefsîru’t-tabrîr ve’t-tenvîr* (Tûnus: ed-Dâru’t-Tûnusiyye, 1984), 1/166-168.

⁶² Bk. İsmail Cerrahoğlu, “Envârü’l-Tenzil ve Esrârü’l-Te’vîl”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/260-261.

⁶³ Bk. Ömer Kara, “el-Müfredât”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/504-505.

verildiğini ifade etmektedir. Yazır, rab kelimesinin yetiştirme ve geliştirmenin bütün gereklerine sahip, güçlü ve pek mükemmel bir mürebbî anlamına geldiğini ve bu yönüyle sahip ve mâlik anlamlarını da ihtiva ettiğini belirtmektedir: “Mutlak şekilde ‘rab’ denildiğinde sadece mâlik, sahip yahut geliştirme anlamları değil, ikisine de bütün gerekleriyle sahip olan bir Kâdir-i Kayyûm (güçlü ve pek mükemmel şekilde her şeyi evirip çeviren) anlaşılır.”⁶⁴ Nitekim devamında o, rab ve rubûbiyet denildiğinde, varlığı benzersiz bir kudretle egemenliği altına almak, yönlendirip eğitmek anlamlarının anlaşılacağını söyleyerek mahlûkatın her parçasında kesintisiz gerçekleşen terbiye ve tekâmül kanunlarına işaret etmektedir.⁶⁵ H. A. Ali de benzer şekilde, bazı dilbilimcilere göre farklı çağrışımlara sahip olan rubûbiyet kavramının Kur'ânî çerçevede şu anlamda kullanıldığını ifade etmektedir: “Bir şeyi, tabiatında var olan yetenek ve ihtiyaçlarına uygun bir biçimde safha safha geliştirmek ve onu en mükemmel durumuna kavuşturmak.”⁶⁶

Arap akademisyenlerden Sâlih b. Fevzân el-Fevzân tevhid akidesine dair yazdığı eserinde rab kavramının yetiştirmek, bir şeyi bir halden başka bir hale dönüştürmek suretiyle tamamlamak, geliştirmek olduğunu söylemektedir.⁶⁷ Yine Hayyal Salih Hamdi Hz. Peygamber'in ilk gençlik çağlarına kadar yetimlik sürecindeki rubûbiyet tecellilerini ve ilahî gözetimi ele aldığı çalışmasında o da rab kavramını “mâlik, sahip, efendî, kendisine itaat edilen, işleri düzelten, yöneten ve terbiyesini yapan” şeklinde açıklamaktadır. Ancak ardından bu kelimenin terbiye kökünden geldiğini söylemekte ve Allah'ın tüm varlığı yöneten ve yetiştiren/geliştiren olduğunu belirtmekte ve devamında da rab kelimesinin temel ve yan anlamlarını geçişken bir şekilde ele almaktadır.⁶⁸

Görüldüğü üzere Râgıb el-İsfahânî'den itibaren geç dönem bazı kaynaklarda ve günümüzde rab kelimesine ağırlıklı olarak “yetiştirme/geliştirme (terbiye etme)” anlamları yüklenmiştir. Haddizatında bunlar da rab kelimesinin kök anlamında bulunmakla birlikte bu kelimenin temel anlamı “yetiştiren/geliştiren” değil, “mâlik/sahip”tir.⁶⁹ Cevad Ali (1907-1987) de İslam öncesi

⁶⁴ M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2005), 1/68-69.

⁶⁵ Yazır, *Hak Dini*, 1/69.

⁶⁶ H. A. Ali, “Rubûbiyyet”, 205. Kavramın günümüzde yaygınlık kazanmış olan terbiye anlamı merkezli bazı değerlendirmeler için bk. Hüseyin Atay, *Kur'ân'da İman Esasları* (Ankara: Atay Yayınevi, 1998), 39-42; Yakup Çiçek - Fahrettin Yıldız, *Hamd-Rabb* (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986), 43-47; Bekir Topaloğlu, “Rab”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/372.

⁶⁷ Sâlih b. Fevzân b. Abdullâh el-Fevzân, *'Akâdetü't-tevhîd* (Riyad: Darü'l-Kâsım, ts.), 19.

⁶⁸ Bk. Hayyal Salih Hamdi, “Hz. Peygamber'in Yetimlik Sürecinde Rubûbiyet Kavramı”, *Tikerit Üniversitesi İslami İlimler Dergisi* 33 (2016), 173-174.

⁶⁹ Hadiye Ünsal, *Erken Dönem Mekke Surelerin Tablîli* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 225-226. R-b-b kökünde yetiştirme/büyütme anlamları da bulunmakla birlikte Kur'ân'daki kullanımlar başta olmak üzere kelimenin ism-i fail anlamındaki kalıbıyla (رَبٌّ) bu anlamda doğrudan bir kullanımının bulunmadığını söylemek mümkündür. Bu sebeple bir araştırmacı tarafından dile getirilen iddia dikkat çekicidir: “Bu kelimeye (rab) değişik sözlüklerde ve tefsirlerde verilen ‘efendî, sahip, rab, eğitici ve terbiye edici’ gibi anlamlar içinde, ilk ikisi hariç, diğer anlamların doğru olmadığını söylemek durumundayız. Arapçadan ödünçlenen ‘rab’ kelimesi ise dilimizdeki kullanılışıyla orijini-

dönemde “er-Rab” ve “Rab” lafızlarının “efendi” ve “mâlik” anlamlarında kullanıldığını belirtmektedir. Ancak onlar bu ismi kendi aralarında kullanmıyor ve bu isim yalnızca Allah’a mahsus olmak üzere O’nun ulûhiyetini ifade ediyordu.⁷⁰ Nitekim erken dönem Mekkî surelerde rab kelimesi temel anlam çerçevesi olarak “mâliklik, egemenlik, sahip olma” vurgusu taşıdığı için ilk müfessirler, rab kelimesinin diğer anlamları üzerinde pek durmamışlardır. Buna rağmen sonraki dönem bazı kaynak eserlerde bu kelimeye “mürebbi” ağırlıklı bir anlam yüklenmesinin bir sebebi olarak Râğıb el-İsfahânî’nin “el-Müfredât fî Ğarîbi’l-Kur’ân” isimli meşhur eserinde rab kelimesini “bu kelimenin esas anlamı terbiye etmektir.” şeklinde tanımlamasının etkili olduğu söylenebilir.⁷¹

Râğıb el-İsfahânî’nin, her ne kadar çerçevesini geniş tutmuş olsa da Kur’ân’ın anahtar kavramlarından biri olan rab kavramını bu şekilde “terbiye” merkezli bir yaklaşımla ele alması ve bu suretle kelimenin sözlük anlamlarından bir tanesini temel anlamının yerine ikame etmesi bu kavramın anlamını bariz bir şekilde daraltmıştır. Böylece bir yandan rab kavramının anlamı daralırken diğer yandan terbiye kavramının anlamı genişlemiş olmaktadır. Zira ilk dönemlerden itibaren telif edilen sözlüklere bakıldığında terbiye kelimesinin daha çok insanlarla ilgili bağlamda olmak üzere ve hayvanları da içine alacak şekilde yalnızca canlı varlıklar için kullanıldığı görülmektedir.⁷² Ayrıca İslamî gelenekte terbiye kelimesi genellikle eğitimin karşılığı olarak kullanılmakta, yetişme ve gelişme bütün canlılarda olmakla birlikte terbiye daha çok insan hakkında; onun biyolojik, psikolojik gelişimi ve olgunlaşması anlamında kullanılmaktadır.⁷³ Bu kelimenin günümüz Türkçesinde de büyük ölçüde “eğitim” kelimesini karşılayacak şekilde kullanıldığı dikkate alındığında,⁷⁴ Kur’ân’ın zihniyet inşasında merkezî bir rol yüklemiş olduğu rab kavramının bu anlama indirgenmesiyle ne kadar dar bir alana sıkıştırılmış olduğu daha anlaşılır olmaktadır. Zira yetiştirme/büyütme anlamı r-b-b kökünün anlamlarından sadece bir tanesi olup bu anlam bütün varlığı hâkimiyeti altında

nal anlamı yansıtmadığı gibi orijinal ‘rabb’ kelimesine sonradan yamayan ‘eğitici’ ve ‘terbiye edici’ (mürebbi) gibi anlamların da gerçekte bu kelime ile bir ilgisi bulunmamaktadır.” Bk. Halil Hacımüftüoğlu, *Kral Tanrı/Allah’ın Krallığı* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 29-30.

⁷⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî târîhi’l-‘Arab kable’l-İslâm* (Dımaşk: Dâru’s-Sâkî, 1422/2001), 11/24-25.

⁷¹ Ünsal, *Erken Dönem Mekkî Surelerin Tablîli*, 238. Nitekim yazar, Râğıb el-İsfahânî’nin bu eserinin inzal-tenzil, muhkem- müteşabih gibi birçok Kur’ân kelimesinin de bugünkü yaygın ve yerleşik anlamlarıyla kavramsal içerik kazanmasında belirleyici bir rol oynadığını belirtmektedir. Râğıb el-İsfahânî’nin bu etkisiyle ilgili olarak ayrıca bk. Zekeriyâ Pak, “‘Âlemîn’ Kelimesinin Kur’ân’daki Anlamı Üzerine”, *Kabramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2009), 10-11.

⁷² Bk. Halil b. Ahmed, “r-b-v”, 2/86; İbn Fâris, “r-b-b”, 2/382; İbn Manzûr, “r-b-v”, 14/306; Mecdüddîn el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü’l-muhît* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005/1426), “r-b-b”, 87; Zebîdî, “r-b-b”, 2/464. Öte yandan her ne kadar yetiştirme kelimesi r-b-v kökünden gelmiş olsa da r-b-b kökünde de yetiştirme/büyütme anlamı mevcuttur. Ebû Saîd el-Asmaî (ö. 216/831), r-b-v kökünden gelen رَّبَّ fiili ile r-b-b kökünden gelen رَبَّ fiilinin yetiştirmek/büyütmek manasında aynı anlama sahip olduklarını söylemektedir. Bk. İbn Manzûr, “r-b-v”, 14/307. Aynı yaklaşım için bk. İbnu’l- Esîr, “r-b-b”, 2/180; Zebîdî, “r-b-b”, 2/464.

⁷³ Ziya Kazıcı - Halis Ayhan, “Tâlim ve Terbiye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/515.

⁷⁴ Bk. D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: İz Yayıncılık; Yeni Şafak, 1996), 1066.

bulunduran Allah Teâlâ'nın evrene yönelik kesintisiz tasarruflarının yalnızca bir bölümüne karşılık gelebilir.

Öte yandan rab kelimesinin Kur'ân ve hadislerdeki kullanımlarında yer alan “göklerin ve yerin Rabbi”, “arşın Rabbi”, “doğunun ve batının Rabbi”, “her şeyin Rabbi”, “bu evin/Kâbe'nin Rabbi”, “Şi'ra yıldızının Rabbi”, “bu beldenin/Mekke'nin Rabbi”, “sabahın Rabbi”, “cennetin Rabbi”, “bu mescidin Rabbi”, “yeryüzünün Rabbi”, “meleklerin ve Ruh'un Rabbi”, “ateşin Rabbi” vd. ifade biçimlerindeki bu varlıkları yetiştirme/geliştirme anlamıyla birlikte düşünmek mümkün görünmemektedir. Yine ilk dönem eserlerdeki sıralamada dördüncü-beşinci sırada yer alan “yetiştiren/büyüten” anlamını, rab kavramının temel ve diğer yan anlamlarının önüne geçirmek Kur'ân mesajının doğru anlaşılmasına engel teşkil edecektir. Ayrıca “her şeyin Rabbi” olan Allah Teâlâ'nın bütün mahlûkatı kuşatan tasarruflarını vurgulayan rab kavramını, O'nun varlık âleminin yalnızca bir kısmına yönelik faaliyetlerini ifade edebilecek bir şekilde ele almanın isabetli olmadığı açıktır.

Esasen rab kelimesi Arapça dışındaki herhangi bir dilde tek bir terimle ifade edilemeyecek kadar geniş ve karmaşık anlamlar demetini kapsamaktadır. Bu kelime bir şeye sahip olma ve bunun gereği olarak da o şey üzerinde egemenlik iddiasında bulunma anlamıyla birlikte bir şeyi başından sonuna kadar kurma/oluşturma, sürdürme ve besleme anlamlarını da içermektedir. Rab ismi Kur'ân'da özellikle bütün mahlûkatın yegâne besleyicisi ve yöneticisi olarak her türlü egemenliğin nihaî kaynağı olan Allah'ı ifade eder.⁷⁵ Mevdûdî (1903-1979) de rab kelimesinin yanlış bir şekilde sadece “terbiye eden” anlamıyla sınırlandırıldığını vurgulamaktadır. Oysaki bu, rab kelimesinin anlamlarından yalnızca bir tanesine karşılık gelmektedir. Diğer bazı anlamları ise şunlardır: İhtiyaçları karşılayan, yetiştiren, ıslah eden, efendi, sözü geçen, üstünlüğü ve yüceliği kabul edilen, güç ve egemenlik sahibi, mâlik.⁷⁶

Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm'in evrensel çağrısının ve dünya görüşünün doğru anlaşılması, onda yer alan kelime ve kavramların asli anlamlarına bağlı kalmakla mümkündür. Bu kapsamda Kur'ân'ın anahtar kavramlarından biri olan rab kelimesinin temel ve yan anlamlarının doğru bir şekilde tespit edilmesi, ilahi mesajın sağlıklı bir şekilde anlaşılması için önemlidir.

⁷⁵ Muhammed Esed, *Kur'ân Kavramları*, haz. Ömer Aydın - Ertuğrul Özalp (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016), 265.

⁷⁶ Mevdûdî, *Kur'ân'ın Dört Temel Terimi*, çev. Mahmut Osmanoglu (İstanbul: Özgün Yayıncılık, 1999), 48. Ayrıca bk. Yakup Çiçek - Fahrettin Yıldız, *Hamd-Rabb*, 46-47.

İlk dönem sözlük ve tefsirlerde rab kelimesine temel anlam olarak “mâlik /sahip” şeklinde karşılık verilmiş, kelimenin öne çıkan yan anlamları olarak da “seyyid/efendi”, “yaratıcı”, “ıslah eden”, “işleri idare eden”, “yetiştiren/büyüten (terbiye eden)”, “itaat edilen”, “her şeyi ayakta tutan” şeklinde çeşitli anlamlar sıralanmıştır. Bu kavramın cahiliye şiirleri, Kur’ân, hadisler ve Sâmî dil ailesindeki kullanımları da asli anlamını teyit edici mahiyettedir. Buna göre Kur’ân terminolojisinde rab kavramını “Mahlûkatın sahibi olarak her şeyi egemenliği altında bulunduran Allah Teâlâ’nın varlık âlemi üzerinde kesintisiz tasarruflarda bulunması” şeklinde ifade etmek mümkündür.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak Râğıb el-İsfahânî kendisinden önceki müelliflerden farklı olarak rab kavramının temel anlamının “yetiştirmek/geliştirmek (terbiye etmek)” olduğunu söylemiştir. Diğer bazı Kur’ân kavramlarında olduğu gibi bu kavramın da zamanla anlam değişimine uğradığı ve bazı kaynak kitaplarda r-b-b kökünün sözlük anlamlarından biri olan “yetiştirme/geliştirme” yan anlamının, temel anlamına daha baskın hale geldiği anlaşılmaktadır. Rab kavramına asli anlam olarak “terbiye” merkezli “bir şeyi kemal noktasına ulaşıncaya dek aşama aşama inşa etmek” anlamı yüklenmesinin bir sebebi olarak Râğıb el-İsfahânî’nin “el-Müfredât fi Ğarîbi’l-Kur’ân” isimli meşhur eserinde rab kelimesini bu şekilde tanımlamasının etkili olduğu söylenebilir.

Râğıb el-İsfahânî ile başlayan süreçte terbiye kavramının çerçevesi her ne kadar geniş tutulmuş olsa da bu şekilde rab kavramının sözlük anlamlarından bir tanesinin temel anlamının yerine ikame edilmesi, rab kavramının anlamını büyük ölçüde daraltmıştır. Böylece bir yandan rab kavramının anlamı daralırken diğer yandan terbiye kavramının anlamı genişlemiş olmaktadır. Zira ilk dönemlerden itibaren telif edilen sözlüklerde terbiye kelimesi “yetiştirme/büyütme” anlamında daha çok insanlarla ilgili bağlamda olmak üzere ve hayvanları da içine alacak şekilde yalnızca canlı varlıklar için kullanılmaktadır. Yanı sıra geç dönem İslamî kültürde terbiye kelimesi genellikle eğitimin karşılığı olarak kullanılmakta ve insanın gelişimini ve olgunlaşmasını ifade etmektedir.

Öte yandan klasik Arapçada bu kelimedede “eğitim” anlamı bulunmamasına rağmen günümüz toplumlarında terbiye kavramının büyük ölçüde eğitim kelimesini karşılayacak şekilde kullanıldığı dikkate alınacak olursa Kur’ân’ın zihniyet inşasında merkezî bir rol yüklemiş olduğu rab kavramının anlamındaki daralma daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıca yetiştirme, bütün varlığı hâkimiyeti altında bulunduran Allah Teâlâ’nın evrene yönelik kesintisiz tasarruflarının yalnızca bir bölümüne karşılık gelebilir. Yine rab kelimesinin Kur’ân ve hadislerdeki kullanımlarında yer alan “göklerin ve yerin Rabbi”, “arşın Rabbi”, “doğunun ve batının Rabbi”, “her şeyin Rabbi” vd. ifade biçimlerin-

deki bu varlıkları terbiye kavramının aslı anlamıyla birlikte düşünmek mümkün görünmemektedir. Yanı sıra sözlük anlamlarından biri “yetiştiren/büyüten” olmakla birlikte ilk dönem eserlerdeki sıralamada dördüncü-beşinci sırada yer alan ve Kur'ân'daki kullanımlar başta olmak üzere ism-i fail anlamındaki kalıbıyla (رَبُّ) bu anlamda doğrudan bir kullanımı bulunmayan bir anlamı, temel ve diğer yan anlamlarının önüne geçirmek Kur'ân mesajının doğru anlaşılmasına engel teşkil edecektir.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s):

Hasan NAS

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abdülbâkî, M. Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfebes lielfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007.
- Âdil el-Füreycât. *eş-Şu'arân'l-câbiliyyüne'l-evâil*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1994.
- Ahfeş el-Evsat, Ebü'l-Hasan. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Hüdâ Mahmûd Karâa. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1411/1990.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâûd vd. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Ali, Cevad. *el-Mufasssal fî târîbi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Dımaşk: Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 1422/2001.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûbu'l-meânî fî tefsîri'l- Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1994.
- Arslantaş, Nuh. "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler". *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 6/11 (2008), 9-46.
- Atay, Hüseyin. *Kur'ân'da İman Esaslarz*. Ankara: Atay Yayınevi, 1998.
- Bağdâdî, Zeccâc. *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Beyzâvî, Nâsırüddin. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418.
- İsmail Cerrahoğlu, "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl". *DİA*. 11/260-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Cevherî, Ebu Nasr. *es-Sıbâb tâcü'l-luğa ve sıbâbi'l-'Arabiyye*. thk. Muhammed Muhammed Tamir. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009.
- Çiçek, Yakup - Yıldız, Fahrettin. *Hamd-Rabb*. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986.
- Derveze, M. İzzet. *et-Tefsîru'l-Hadîs: Tertîbü's-suver basebü'n-nüzul*. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1383.
- Dîneverî, İbn Kuteybe. *Ğarîbu'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1398/1978.
- Divânu Teebbeta Şerran*. thk. Ali Zülfikâr Şakir. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1984.

Doğan, D. Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: İz Yayıncılık; Yeni Şafak, 11. Basım, 1996.

Doha dictionary. Erişim 25 Ekim 2020. <https://dohadictionary.org>.

Ebüs-suûd Efendi. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.

Esed, Muhammed. *Kur'ân Kavramları*. haz. Ömer Aydın - Ertuğrul Özalp. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.

Ezherî, Ebû Mansûr. *Tebzîbü'l-luğâ*. thk. Muhammed Abdünnaim Hafaci - Mahmûd Ferec Ukde. 15 Cilt. Kahire: Dârü'l-Mısriyye, ts.

Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf Necâtî vd. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Mısriyye, ts.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn. *el-Kâmûsü'l-mubt*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1426/2005.

Gürkan, Salime Leyla. "Rabbâniyyûn". *DİA*. 34/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Hacımüftüoğlu, Halil. *Kral Tanrı/Allah'ın Krallığı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Abdulhamîd el-Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003.

Hayyal Salih Hamdi. "Hz. Peygamber'in Yetimlik Sürecinde Rubûbiyet Kavramı". *Tikrit Üniversitesi İslâmî İlimler Dergisi* 33 (2016), 170-203.

H. A. Ali. "Rubûbiyyet". çev. Aydın Topaloğlu. *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2005/2), 205-219.

Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan*. çev. M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.

İbn 'Âşûr, Muhammed Tâhir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.

İbn 'Atiyye el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz*. thk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1422.

İbn Ebî Hâtîm. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 3. Basım, 1419/1999.

İbnu'l-Esîr, Mecdüddîn. *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tahir Ahmed Zâvî - Mahmûd Muhammed Tanâhî. 5 Cilt. b.y: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1383/1963.

İbn Fâris. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğâ*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 6 Cilt. b.y: Dârü'l-Fikr, 1979.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh. *Bedâiü'l-fevâid*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.

İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım. 35 Cilt. Medine-i Münevvere: Mecmeu'l-Melik Fahd litubâati'l-Mushafî's-Şerîf, 1416/1995.

İbn Kuteybe. *Garîbu'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1398/1978.

İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.

İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan Davûdî. Dımeşk: Dâru'l-Kalem; Beyrut, Dâru's-Şamiyye, 1412.

İsfahânî, Râgıb. *Tefsîru Râgıb el-İsfahânî*. thk. Muhammed Abdülazîz Besyûnî. 5 Cilt. Mısır: Tanta Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1420/1999.

Kara, Ömer. "el-Müfredât". *DİA*. 31/504-505. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Kazıcı, Ziya - Ayhan, Halis. "Tâlim ve Terbiye". *DİA*. 39/515-523. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Ma'mer b. el-Müsennâ, Ebû Ubeyde. *Mecâzi'l-Kur'ân*. thk. Fuat Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1381.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü ehl-i's-sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2005.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen. *Tefsîru'l-Mâverdî (en-Nüketü ve'l-uyûn)*. thk. Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.

Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Kur'ân'ın Dört Temel Terimi*. çev. Mahmut Osmanoglu. İstanbul: Özgün Yayıncılık, 1999.

Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423.

Mücâhid b. Cebr. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Nîl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmi'l-Hadîse, 1410/1989.

Müslim b. el-Haccac. Sahih-i Müslim. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.

Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*. thk. ve tahrir. Yusuf Ali Büdeyvi. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimü't-Tayyib, 1419/1998.

- Önkal, Ahmet. “Cezîme el-Ebraş”. *DİA*. 7/508-509. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Pak, Zekeriya. “‘Âlemin’ Kelimesinin Kur’ân’daki Anlamı Üzerine”. *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2009), 1-24.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtîhu’l-ğayb (et-Tefsîru’l-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1420.
- Sâlih b. Fevzân b. Abdullah el-Fevzân. *Akâidetü’t-tevhîd*. Riyad: Darü’l-Kâsım, ts.
- Semerkandî, Ebü’l-Leys. *Babru’l-ulûm (Tefsîru’s-Semerkandî)*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1413/1993.
- Sevrî, Süfyân. *Tefsîru Süfyâni’s-Sevrî*. Beyrut: Dârü’l Kütübi’l-‘İlmiyye, 1403/1983.
- Şamlıoğlu, Esra Erdoğan. *Kur’ân’da Geçen Rab ve İlâh Kavramları Üzerine Semantik Bir İnceleme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethü’l-kadîr: el-Câmi’ beyne fenneyi’r-rivâ ve’l-dirâye min ilmi’t-tefsîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr; Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1414.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmi’u’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Riyad: Dâru ‘Âlemi’l-Kütüb, 1422/2001.
- Topaloğlu, Bekir. “Rab”. *DİA*. 34/372-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yahyâ b. Sellâm. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. takdim ve thk. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l Kütübi’l-‘İlmiyye, 1425/2004.
- Wensinck, Arent Jan. *el-Mu’cemü’l-müfrehes li-elfâzi’l-hadîsi’n-nebevî*. thk. M. Fuâd Abdülbâkî. b.y: Mektebetü Berîl, 1936.
- Yazır, M. Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2005.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü’l-‘arûs min cevâbiri’l-Kâmûs*. thk. Komisyon. 40 Cilt. b.y: Dâru’l-Hidâye, ts.
- Zemahşerî, Cârullah. *el-Keşşâf ‘an bakâiki gavâmi’zi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûbi’t-te’vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 3. Basım, 1407.